

Tóth Valéria

Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban

Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről

1. Annak ellenére, hogy a régi magyar helynévadást — csakúgy, mint valójában magát az ennek keretét adó ómagyar kor nyelvét is — egyre határozottabb vonásaiban ismerjük meg, még mindig gyakran vagyunk kénytelenek szembenézni e téren olyan kérdésekkel, amelyekre megnyugtató válaszaink egyelőre nincsenek. Ez a fajta bizonytalanság jórészt a források adatainak sokat emlegetett hézagosságából adódik, nemegyszer azonban éppen a meglévők felfejtésének nehézségei okozzák a homályos pontokat. A tudományos kutatásnak egyfajta paradoxonát láthatjuk tehát megnyilvánulni abban, hogy minél mélyebbre ásunk egy-egy problémakör tisztázása érdekében, azaz minél alaposabb ismereteink vannak az adott jelenségről, a kérdőjelek ezzel egyenes arányban nemhogy fogyatkoznak, hanem újabb tudásanyagunk birtokában gyakran csak még tovább szaporítjuk őket.

Előadásomban szándékaim szerint a régi magyar helynévadás — egyébként sem kis számú — kérdéses pontjaihoz igyekszem továbbiakat hozzátenni azáltal, hogy a településnevek, elsősorban is a személynévből való településnevek kapcsán egy olyan névadási mód meglétének a lehetőségét kívánom felvetni, amely ezidáig tudomásom szerint egyetlen szakmunkában sem fogalmazódott meg.

Amint az közismert, személynévből az ómagyar kor során alapvetően háromféle névalkotó eljárás teremthetett helyneveket. Noha a történeti helynév-típológia igyekezett a puszta személynévi (pl. *Pál*, *Péter*), a képzővel történő (pl. *Pályi*, *Peterd*), illetőleg az összetétellel való névadás (pl. *Pálháza*, *Péterlaka*) kronológiai viszonyait meghatározni, és közöttük egyfajta időbeli egymásra épülésről is beszámolt, nagyvonalakban mégis azt mondhatjuk, hogy a korai ómagyar kor időszakában ez a három névadási eljárás valójában egyidejűleg létezett.

A puszta személynévi névadással keletkezett településnevek kapcsán ugyanakkor nemegyszer azt tapasztaljuk, hogy a kutatók csak „jobb híján” nyúlnak egy-egy névformával összefüggésben ehhez a megoldáshoz, mert az adatok az egyértelmű magyarázatot lényegében nem teszik lehetővé, s ebben akár több tényező is szerepet játszhat. Sokszor például a név etimonjaként feltett személynévi alapszó nem mutatható ki hazai oklevelekben a középkori Magyarország területéről, csupán idegen nyelvi (többnyire szláv vagy német) személynévi ana-

lógiaik idézhetők rá, amint ezt például az Esztergom megyei *Bercse* (1248: pr. *Berchee*, 1295: *Berche*, Gy. 2: 228) vagy a Kolozs megyei *Báré* (1279/1345: *Bare*, 1326: *Baree*, Gy. 3: 343) feltételezett személynévi előzményével kapcsolatban tapasztalhatjuk (a FNESz. ugyanis mindkettőt pusztá személynévi eredetűnek mondja). Az sem szokatlan, hogy a településnévi és a személynévi adat között feszülő (többnyire alaki) ellentmondásokat úgy oldják fel a nevek magyarázói, hogy kényszerűségből (mivel a helynévvel alakilag megegyező személynév nem dokumentálható) azt mondják, hogy az *-e* véggel álló településnév a tővel megegyező és valóban adatolható személynév kicsinyítő-becéző képzős származékából alakult. A Baranya megyei *Hetenye* településnévről (1322: *Hetene*, 1341: *Hetenye*, Gy. 1: 317) például úgy vélekedik KISS LAJOS, hogy az a m. R. *Hetény* személynév „*-e* képzős származékának látszik” (FNESz.), a Somogy megyei *Böhönye* (1510: *Byhnye*, FNESz.) pedig a R. *Buhun* személynévből való, amely „kicsinyítő *-e* képzővel egészülhetett ki” (FNESz.).

Mindezeket látva szinte önként adódik a kérdés: nem szolgálhatunk-e az efféle ómagyar kori névadatokra az előbb mondottaknál biztosabb talajon álló magyarázatokkal? Megítélésem szerint a *Bercse*, *Báré*, *Böhönye*, *Hetenye* és társaik azonos morfológiai struktúrával jellemezhetők, ahol az — Árpád-korban ténylegesen személynévként létező — *Hetény*, *Bercs*, *Bár*, *Böhöny* alapszóhoz olyan morféma járult, amely a) funkcionálisan nem idegen a helynévalkotástól, b) a jelenlétére a későbbi-mai névrendszer alapján hozhatunk analógiákat, és c) amelyet a hangtörténet oldaláról is össze tudunk hangolni a fennmaradt okleveles adatokkal.

2. Amint azt a korábbiakban említettem, a morfológiai névalkotás (főképpen a helynévképzés révén) meglehetősen régi jelensége a településnév-adásnak. Az ómagyar kori településnevek létrehozásában számos képzőelem vett részt: közöttük a legmarkánsabban jelen lévő *-i* és a szakirodalomban éles hangú vitát kiváltó, majd BÉNYEI ÁGNES rendkívül alapos és a körülményeket objektíven mérlegelő írásának (2007) köszönhetően végül is a legtöbb vitás ponton tisztázódott *-j* ~ *-aj* ~ *-ej* képző azonos gyökökre megy vissza, és mindkettejüknek köze van etimológiailag (és részben funkcionálisan is) a birtokjelhez. Minthogy a képzők fejlődéstörténetét a szakirodalmi előzményekre támaszkodva BÉNYEI ÁGNES kellő részletezettséggel felrajzolta, a következőkben ezt csupán röviden érintem.

A morfémacsoport végső forrása az ősi, finnugor *-k* ~ *-γ* latívuszrag, amelynek 'valakihez vagy valamihez tartozást' kifejező jelentése volt. Ez a morféma még az ősmagyar kor előtt *-i*-vé vokalizálódhatott, és az akkor még alsó nyelválású tövéghangzóhoz kapcsolódva azzal *-ai* ~ *-ej* diftongust alkotott. Ezt követően azonban többvonalú fejlődési iránnyal számolhatunk. Az ősmagyar kor folyamán a diftongus egyrészt monoftongizálódott, valamint az így létrejövő *-é* ~ *-í* morféma funkcionális megoszláson is keresztülment: az *-é* birtokjelként, az *-í*

> *-i* pedig melléknévképzői, illetve helynévképzői szerepre foglaldott le. Egy másik realizációként ugyanakkor bizonyos helynevek képzős formájában nem ez a folyamat ment végbe, hanem az alsó nyelvállású magánhangzó mellett álló *-i* konzonantizálódott, és a képző *-j*, esetleg a véghangzóval összakapcsolódva *-aj* ~ *-ej* formában rögzült, „a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helységnév-képzőként elkülönülve” (BENKŐ 1998: 168, illetve lásd mindehhez BÉNYEI 2002: 25–6, 2007: 68–9).

E három, eredetét és elsődleges funkcióját tekintve tehát szorosan összetartozó morféma közül az *-i* és a *-j* ~ *-aj* ~ *-ej* képzőt nagy számban megtaláljuk a korai ómagyar kor helyneveiben, az *-é* birtokjel efféle helynévalkotó szerepéről viszont nemigen vannak ismereteink, noha a FNESz. egy-két településnév etimológiája kapcsán fölveti — pontatlanul fogalmazva ugyan — a birtokjellel alakulás lehetőségét. Az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő *Táté*-ről (1332–6/PR.: Nyc. sac. de *Thathey*, 1343: Kemen de *Tathey*, Gy. 2: 187) tartja úgy például KISS LAJOS, hogy az a *Tát* személynév „birtoklást kifejező *-é* képzős származéka” (FNESz.). BENKŐ LORÁND pedig a *Rábé*, *Náré*-féle névalakokkal összefüggésben utal arra, hogy ezek „egyértelműen” a birtokjel jelenlétére mutatnak (vö. 1998: 166).

3. Az *-é* birtokjel kialakulását a legújabb nyelvtörténeti szakirodalom tehát — igaz, jórészt közvetett bizonyítékokra hagyatkozva — az ősmagyar korra (annak is inkább a korai szakaszára) teszi (vö. KOROMPAY 1991: 262–3), ám a legelső adatait csupán a kései ómagyar kor kódexeiből idézi; vö. pl. JÓKK. *fraterokee* (SÁROSI 2003: 158). Nehezen hihető, hogy egy ősmagyar kori nyelvi elemnek évszázadokon keresztül semmi nyoma se legyen a nyelvünkben. Ezt csak olyan esetekben tartom lehetségesnek, ha a források (pl. a természetük miatt) eleve nem tartalmaznak olyan lexikális egységeket, amelyekben az adott morféma egyáltalán előkerülhetne. Azt például, hogy a szórványemlékeinkben nem akadunk az elbeszélő múlt idő jelének a nyomára, noha az elsődleges *-i* időjelnek a véghangzóval történő összeolvadása diftongussá, majd annak az *-á* ~ *-é*-vé monoftongizálódása nagyjából egyidős lehet azzal a változási folyamattal, ami az *-é* birtokjel esetében végbement, nemigen tartjuk meglepőnek, hiszen a szórványemlékek magyar nyelvű múlt idejű igealakokat aligha tartalmazhatnak. A birtokjellel azonban más a helyzet. Az okleveles forrásokban tömegével szereplő helynevekben (és azon belül is főként településnevekben) a birtoklás kifejeződése az egyik legtipikusabb funkció: az *-é* birtokjellel közös gyökerekből táplálkozó *-i* képzős *Jánosi*, *Pályi*-féle neveket is például általában ’Jánosé’, ’Pálé’ szemantikai szerkezettel írják le a szakmunkák.

Az *-i* képző gyakori előfordulásával szemben az *-é* birtokjel hiánya a helynevekben persze akár egybe is vághat azzal a funkcionális elkülönüléssel, amely végső soron az *-é* és az *-i* között bekövetkezett. A hasadás eredményeként ugyanis az egyik hangalakhoz (az *-é*-hez) a közszavak vonatkozásában foglaló-

dott le a birtoklás kifejezése, míg a másik alak (az *-i*) a helynevekben jelölte ugyanezt. Ez utóbbi esetében egyébként utóbb a morféma szerepe szélesebb hatókörűvé és egyidejűleg általánosabb jelentésűvé is lett, minthogy az elsődleges 'övé' jelentés mellé magára vette a 'hely' jelentést is (az *-i* ilyen változásához lásd BÉNYEI 2002: 25).

Noha ez a funkcionális megoszlás minden kétséget kizárólag bekövetkezett, az *-é* birtokjellel a helynevekben ettől függetlenül talán mégiscsak érdemes — többféle indíttatásból is — számolnunk. A birtokjel és a helynévképző közötti hangalaki és funkcionális elkülönülés ugyanis minden bizonnyal ingadozásokon keresztül valósult meg, amit KOROMPAY KLÁRA szerint a birtokjel kapcsán késői adatok éppúgy igazolnak, mint mai nyelvjárási alakok (1991: 263). Efféle ingadozást a településnevek korai adatsoraiban is felfedezhetünk: a Fejér megyei *Ősi* települést, amelyről KISS LAJOS úgy tartja, hogy az az *Ős* személynév (vö. 1206: *Hevs*, *ÁSz.* 294) birtoklást kifejező származéka, az Árpád-korban a következő adatokkal említik: +1082/XIV.: v. *Euse*, [1184–88]: de *Euse*, 1295: in *Eussy* ~ *Eusy*, 1304: *Euse*, 1333: de *Wsy* (*Gy.* 2: 399).¹ Amennyiben hihetünk az adatok jelezte váltakozásnak, és valóban *Ősé* ~ *Ősí* formában hangzott a település neve,² ez az *-é* ~ *-í* morfémának a korban egyfajta osztatlan, azonos funkciójú jelenlétét sugalja.³

Támogathatja továbbá az *-é* birtokjeles névszerkezet korai ómagyar kori meglétét az is, hogy ez a toldalékmorféma a magyar nyelvterület bizonyos (elsősorban keleti) részein a mai helynévrendszerben is aktív elemnek látszik: *Batézé*, *Gidró Ignácé*, *Somboriaké* stb. — hogy csak néhány példát említek a csíki Karcfalva helynevei közül (vö. CSOMORTÁNI 2005: 177, 182, 198). (A jelenségről részletesebben lásd DITRÓI ESZTER tanulmányát e kötetben: 153–65.)

Minthogy tehát a) a birtokjel létezik az ősmagyar kor óta, b) a helynevekben jellegzetes a birtoklást kifejező funkció, és c) a mai helynévrendszerben is szép számmal vannak *-é* birtokjeles helynevek, majdhogynem érthetetlen lenne, ha a régi helyneveink között nem akadnánk e névszerkezeti típus és egyúttal e névke-

¹ Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a régi személynévrendszerben nem kis számban találkozunk nemcsak *Ős*, hanem *Őse* személynévvel is (vö. pl. 1199: *Euse*, *ÁSz.* 294). BENKŐ LORÁND szerint Anonymus például épp a fenti Fejér és emellett Veszprém megyei *Ősi* (Anonymus korában feltehetően *Ősé* ~ *Ősí*) településnevek alapján alkotta meg *Eusee* vezérének a nevét (2003: 152).

² A Fejér és Veszprém megyei mai *Ősi* településnévről BENKŐ LORÁND is úgy tartja, hogy az ómagyarban ezek még hosszú névvégi vokálissal, *Ősé* ~ *Ősí* formában szerepeltek (2003: 152).

³ Az *-i* ~ *-é* alaki váltakozása egészen késői időszakokban is megragadható. Az ómagyar kor személynévrendszerét vizsgálva — a személynévben megjelenő „patronymicon-képzők” problematikáját feszegetve — KOROMPAY KLÁRA is idéz egymás mellett élő, 18. század elejéről való adatokban efféle kettősséget: „István *Kovácsé* János” ~ „Kanász *Miklósi* Erzsébet” (1981: 38). E rövidke írás ómagyar kori személynévekre vonatkoztatott tanulságai egyébként több ponton is párhuzamba állíthatók a helynevek kapcsán tapasztaltakkal.

letkezési mód nyomára. Mindezek fényében ezért a következőkben arra igyekszem választ adni, hogy a korai ómagyar kori településnevek (elsősorban is a személynévi eredetű településnevek) alkotásában e morféma milyen esélyekkel vehetett részt, azaz milyen lehetőségeink vannak arra, hogy az *-é* birtokjelet ne csak a kései, hanem a korai ómagyar korból is kimutathassuk.

4.1. A birtokjel korai ómagyar kori jelenléte után kutatva a legkevésbé nyilvánvalóan az olyan névadatok vallomására számíthatunk, amelyeknél a korabeli helyesírás jelezhet esetleg hosszú névvégi magánhangzót, a településnév személynévi alapszavát keresve pedig *e*-vel álló és anélküli változatra egyaránt ráakadhatunk. Az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő *Bese* történeti adatai között például 1322: *Besee* (Gy. 2: 196) formát is találunk, és a településnév elvileg — mivel birtoklástörténeti fogódzóink a település kapcsán nincsenek — nemcsak a *Bese* (+1086: *Bese*, ÁSz. 120), hanem a *Bes* személynévvvel (1184: *Bes*, 1249: *Bees*, ÁSz. 119) is összetartozhat. Úgy vélem ugyanakkor, hogy a birtokjel ügyében pusztán a helyesírásra aligha alapozhatunk, nem is szólva arról, hogy a kétféle személynévi alapszó között a különbséget az az *-e* személynévképző is okozhatja, ami minden bizonnyal ugyancsak hosszú (azaz *-á ~ -é*) volt még a korai ómagyar kor elején (ehhez lásd SZEGFŰ 1991: 200).⁴

4.2. A birtokjel — még mindig halvány — gyanúja viszont fölmerülhet az olyan *-e* végű személynévi eredetű településnevek esetében, mint például az abaúji *Györke* (1323: *Gurke*, Gy. 1: 90) vagy a Baranya megyei *Hencse* (1264: *Henche*, Gy. 1: 316), ahol a feltehető személynévi etimon a középkori oklevelekben *e*-vel (1253: *Gurke*, ÁSz. 361; 1198: *Henche*, ÁSz. 376) és anélkül is (1138/1329: *Gurk*, ÁSz. 359; 1226: *Hench*, ÁSz. 376) előfordul ugyan, de az *e* végű adatok elenyésző számot mutatnak a rövidebb variánshoz képest, és ráadásul az Árpád-kori Magyarországon *Györk*, *Györklaka*, *Györkfölde*, valamint *Hencfalva*, *Henchida*-féle, azaz a személynév *-e* nélküli változatát felhasználó településnevek szép számban jelentkeznek. Az ilyen névformákban ezért — már pusztán az adott személynévi alapszó helynevekbeli előfordulásait együttesen szemlélve is — fölvetődhet egy esetleges *Györk-é*, *Henc(s)-é* morfológiai struktúra, vagyis a *Györk*, *Henc(s)* személynév *-é* birtokjeles származékával való névkeletkezés lehetősége.⁵

4.3. Az olyan, személynévből való településnevek magyarázatában pedig, amelyek *-e* névvéggel állnak a mai magyarban, és történeti adataik is kizárólag ilyenek, a személynévi alapszavuk viszont *e* nélküli, már egészen jó esélyekkel

⁴ E. ABAFFY ERZSÉBET szerint közvetett bizonyítékok szólnak amellest, hogy a szóvégi *-á ~ -é* megrövidülésére a 13–14. században kerülhetett sor (2003: 345, 348).

⁵ Persze ilyen esetekben a pusztai személynévi névadás esélyét a morfológiai névalkotással szemben jóval valószínűbbé teszi, ha a területen *Györke* vagy *Hencse* nevű birtokosról tudomásunk van.

gyanakodhatunk morfológiai névalkotásra. Az Esztergom megyei *Bercse* (1248: *Berchee*, Gy. 2: 228) alapszavául például a *Berch* személynév (1263/1280/1395: *Berch*, ÁSz. 116) szolgálhatott, a Csanád megyei *Lele* (1274>1340: *Lelee*, Gy. 1: 863, ma Maroslele) pedig a vezér nevével etimológiai szempontból azonosítható *Lél* személynévből ([895]/KrónKomp.: *Leel*, ÁSz. 486) származhat. Hasonló morfológiai szerkezettel számolhatunk az Esztergom megyei mai *Örs* településnév esetében is, amelynek elsődleges, korai ómagyar kori adatai *Örsé* hangalakra mutatnak (1237: *Vrse*, 1295: *Wrsee*, Gy. 2: 305), s ez az etimológiai szakirodalom (FNESz.) szerint az *Örs* személy- és nemzetségnevből magyarázható (vö. [895]/KrónKomp.: *Urs*, 1230: *Vrs*, ÁSz. 783). Egyik itt említett példa kapcsán sem tudunk a régi magyar nyelvben *Bercse*, *Lele* vagy *Örse* személynévi formákat kimutatni, ami véleményem szerint a birtokjellel való névalkotás lehetőségét komolyan megnövelheti. Az említett példákban ráadásul nemegyszer a helyesírás is hosszú névvégi magánhangzót jelez, ami akkor is említést érdemel, ha ebben a kérdésben — mint utaltunk rá — a helyesírásnak perdöntő szerepe nemigen lehet.

Az ilyen típusú településnevek kapcsán kell szólnunk egy sajátos fonotaktikai szerkezettel bíró névcsoportról is. A Baranya megyei *Hetenye* (1322: *Hetene*, Gy. 1: 317) a *Hetény* személynév (+1086: *Heten*, ÁSz. 385) származékként jött létre, amely személynévből nagy számban alakultak puszta személynévi névadással is településnevek: csak az Árpád-kori Baranya megyében például három *Hetény* településről tudunk (ezekhez lásd Gy. 1: 316). A nyugati nyelvtérületen ez a szótagszerkezet egyébként kimondottan jellegzetesnek tűnik: a baranyai *Bertenye* (1341: *Bertenye*, Gy. 1: 284) mellett ilyen még például a Somogy megyei *Böhönye* (1510: *Byhnye*, FNESz.) vagy a Vas megyei *Szemenye* ([1217]/1412: *Zcemene*, FNESz.), de efféle helységneveknek másutt is a nyomára akadhatunk, pl. a Szolnok megyei *Bökönye* (1472: *Bekenye*, Adatok 2: 13) jóvoltából. Meglátásom szerint e neveknek nem csupán a fonotaktikai jellege, hanem a morfológiai felépítése is egységesen ítéltető meg: ezek ugyanis vélhetően a *Böhöny* (vö. FNESz.), *Szemeny* (1281: *Zemeyn*, FNESz.), *Bököny* (1111: *Bukuen*, ÁSz. 160) személy- és nemzetségnevekből alakultak településnévvé, talán éppen az *-é* birtokjel segítségével, azaz *Hetény-é*, *Szemen-é* stb. formában rögzülve.⁶ *Bertény* személynévről ugyan nem tudunk, nagy számban előfordul viszont ez a nyelvi elem településnévi funkcióban (vö. FNESz.), s talán nem zárható ki, hogy a baranyai település a *Bertenye* hangalakját analogikusan nyerte, amit akár *Hetenye* és a belőle levált *Kápolnáshetenye* majdhogynem közvetlen szomszédsága is elősegíthetett (e falvak középkori elhelyezkedéséhez lásd Gy. 1: Baranya megye térképmelléklete).

⁶ KISS LAJOS az *-e* morfémát ezekben kicsinyítő képzőnek mondja (vö. FNESz. *Böhönye*).

4.4. A régi magyar településnév-adásban majdhogynem közönségesnek látszik az a változástörténeti jelenség, amely a pusztá személynévi településnevekből másodlagos bővülés eredményeként képzős variánst teremt: *Póly* (1248/1366: *Paul*) > *Pólyi* (1280: *Pauly*, Gy. 1: 133, Abaúj vm.); *Iván* (1245/1588: *Ivan*, Gy. 2: 511) > *Iványi* (1610: *Iuani*, ComGem. 40, Gömör vm.), vagy amelynek során az eleve képzéssel létrejött névalak morfémáját névelemcsere folytán egy másik, ám vele azonos funkciójú elem (azaz helynévképző) váltja fel: *Jánosi* (1317: *Janusy*, Gy. 1: 96) > *Jánosdi* (1404: *Janusdy*, Cs. 1: 209) > *Jánosd* (1602: *Janosd*, ComAbTorn. 10, Abaúj vm.); *Kincsej* (1291: *Kunchey*, Gy. 2: 169) > *Kincsi* (1540: *Kincsi*, uo.) > *Kincses* (ma, erdélyi Fehér vm.).⁷

a) A pusztá személynévi és a toldalékmorfémával álló variánsok jelenlétéről az *-é* birtokjel korai ómagyar kori előfordulásai után kutatva is beszámolhatunk. A bizonyára a *Vék* személynévből (vö. +1214/1334: libertinos *Wech*, ÁSz. 796) való Baranya megyei *Vék* település adatsorában éppúgy találkozunk ilyen ket-tősséggel (1227/1443: *Weyk*, Gy. 1: 405, 1308/1338: *Weyke*, Cs. 2: 535), mint a csupán alkalmilag fennálló és talán a *Penc* személynévvvel (1301/1328: *Pench*, ÁSz. 623) összefüggésbe hozható Pest megyei *Penc(e)* (1328: *Penche*, 1390: *Pench*, Gy. 4: 537) esetében. Az ilyen váltakozást mutató névpárokat többféle-képpen is magyarázhatjuk, s e magyarázatok egyike megítélésem szerint a pusztá személynévi *Vék*, *Penc* és az *-é* birtokjellel alakult *Véké*, *Pencé* névfor-mák párhuzamos alakulása is lehet.

A jelenséggel kapcsolatban érdemes egy rövid kitérőt tennünk annak érdeké-ben, hogy belássuk, miért nem valószínű már pusztán elvi okok miatt sem az, hogy az ilyen esetekben a pusztá személynév mellett (*Vék*, *Penc*) annak személynévképzős változatát (*Véke*, *Pence*) lássuk párhuzamosan felbukkanni a településnévben. A régi magyar személynévadásban az *-a* ~ *-e* mellett több más személynévképzővel is találkozunk: közülük itt részben a gyakorisága, részben a helynévképzőként való szereplése miatt is a *-d* analógiáját hívom segítségül.⁸

A személynévből való településnevek adatsorában nemritkán találkozunk az-zal, hogy a pusztá személynévi névvariáns mellett *-d* képzővel álló forma is felbukkan, sőt e két névszerkezet váltakozik egymással. A Bodrog megyei *Acsa* ~ *Acsád* (1290: *Acha*, Gy. 1: 704, 1341: *Achad*, Cs. 2: 192, 1343: *Acha*, Gy. 1: 704; vö. +1086: [equites] *Acha* szn., ÁSz. 43), a Csanád megyei *Agár* ~ *Agárd* (1211/1252: *Agard*, 1256: *Agar*, Gy. 1: 846; vö. 1219/1550: *pristaldo Agard* szn., ÁSz. 49), a Borsod megyei *Dédes* ~ *Dédesd* (1247: *Dedus*, +1268/+1271/XVIII.: *castr. Dedesd*, 1304: *Dedus*, Gy. 1: 769; vö. 1230: *nomina iob-um castris ... De-*

⁷ A két jelenséghez lásd bővebben TÓTH V. 2008: 110–31, illetve 131–40.

⁸ Arra, hogy e képzőelemeknek volt-e kicsinyítő-becező képző funkciója vagy inkább általánosabb személynévképzői szerepben álltak, itt — a kérdés mostani írásom témáját tekintve másodlagos volta miatt — nem térek ki.

dus, Gy. 1: 765, illetve lásd még nagy számban ÁSz. 239) vagy a Bars megyéből adatható *Endre* ~ *Endréd* (1260: *Endred*, 1264: *Endre*, 1272: *Endred*, 1323: *Endreed*, *1332/PR.: *Andis* ~ *Andri*, Gy. 1: 439, 1340: *Endred*, Balassa 98; vö. a nagy számú *Endre* szn.-vel, ÁSz. 283–5) stb. mindegyike efféle váltakozást mutat a korai ómagyar kor időszakában. A képzős és képző nélküli variánsok viszonyáról azt szokás tartani, hogy azok vagy párhuzamosan alakultak a személynévből metonímiával és *-d* helynévképzővel, vagy pedig közöttük változásviszony tételezhető fel, tehát például a puszta személynévi változat az elsődleges, s belőle utóbb jött létre helynévképzővel való bővülés folytán a *-d* képzős alak, vagy pedig fordítva: a *-d*-vel álló névforma elsődlegessége esetén redukció eredményezte a változatokat. Még véletlenül sem gondol tehát senki arra (az újabb szakirodalomban legalábbis biztosan nem), hogy a birtokos alapnévből és annak személynévképzős származékából magyarázza a variánsokat.⁹ Ennek analógiája alapján pedig teljességgel érthetetlen, hogy az Árpád-kori *Weyk* ~ *Weyke*, *Pench* ~ *Penche* névadatok háttérében miért nem ugyanolyan morfológiai jelenséget lát a szakirodalom, mint az *Acsa* ~ *Acsád*-félék esetében, amely tehát a helynév (és nem a személynév) létrehozásában játszott szerepet; vagyis miért vélik úgy, hogy az *-e*-vel lejegyzett névvég a személynév eleme, nem pedig közvetlenül a helynévé. Véleményem szerint ezek a névszerkezetek és névvariánsok párhuzamosan ítéltetők meg, s ha ezt elfogadjuk, akkor az már önmagában is — egy újabb támogató érvként — az *-é* birtokjellel való azonosítás mellett szólhat.¹⁰

b) A képzőcsere jelensége — amint azt az illusztrálására felhozott példák is egyértelműen jelzik — nemcsak azonos gyökerű toldalékelemek között realizálódik, egyedüli feltétele ugyanis az adott pillanatban meglévő azonos, azaz valójában helynévképzői funkció (vö. ehhez TÓTH V. 2008: 136). Ezt a gondolatot alapul véve tehát, amennyiben ki tudnánk mutatni a régiségből olyan településnévi adatsorokat, amelyekben az *-i* elemmel álló névformával efféle változásviszonyba egy névvégi *-e*-vel lejegyzett adat lép, az ugyancsak nagyban támogatná a nevekben az elsődleges birtoklást kifejező funkció s egy esetlegesen osztatlanul meglévő *-é* ~ *-í* toldalékmorféma azonosítását. A már korábban emlí-

⁹ A FNESz. nagyon diplomatikusan fogalmaz e kérdésben, amikor például az *Acsád*-ról vagy az *Endréd*-ről úgy vélekedik, hogy az az *Acsa*, illetve az *Endre* személynévnek a *-d* képzős származéka. Ez a megfogalmazás azért lényeges, mert KISS LAJOS a kicsinyítő-becéző képzőre többnyire szövegszerűen is utal, ha az azzal történő névalakulást feltételezi.

¹⁰ Ezzel a gondolattal szorosan összefügg az a megfigyelésem is (a kérdést tüzetesen megvizsgálni egyelőre nem állt módomban), hogy míg a *Weyk* ~ *Weyke*-féle váltakozások a helynevek adatairaiban nem is olyan ritkák, veláris hangalakú településnevek kapcsán ilyenekkel, tehát pl. **Bod* ~ *Boda*-féle váltakozással nemigen találkozunk. Márpedig ha az *-e* az efféle variánsokban személynévképző lenne, akkor nyilván ugyanilyen váltakozás jellemezné a veláris párját is. Ez is amellet szól tehát, hogy a *Weyke* adat *-e* eleme nem a személynévképzővel azonosítható.

tett Fejér megyei *Ősé* ~ *Ősí* (< *Ős* szn.) mellett ilyen váltakozásról tansúzkodhatnak még a szintén Fejér megyei *Ercsi* településnév korai adatai is, minthogy közöttük a pusztá személynévvel azonos *Ercs* (+1236: *Erch*; vö. 1263: *Herch* szn., ÁSz. 381) változaton túl *Ercsé* (1238/PR.: *Erche*, 1287: *Erche*) és *Ercsí* (1266: in *Erchy*, Gy. 2: 361) formák is felbukkannak.¹¹

4.5. Ha egyik-másik itt felhozott névstruktúrában viszonylag jelentős valószínűséggel vethettük is fel egyik magyarázatként az *-é* birtokjellel alakulás lehetőségét, az mindenképpen szembetűnő, hogy mindezidáig kizárólagosan palatális alapszavakkal álló településneveket említettünk meg. Márpedig ha a régi helynévadásban az *-é* birtokjel aktív névalkotó szereppel bírt, joggal várható el tőle, hogy — nem illeszkedő toldalék révén, az *-i*-hez hasonlóan — veláris töveken is feltűnjön. Úgy gondolom ezért, hogy amennyiben az esetleges *-é* birtokjel jelenléte veláris alapszavakkal összefüggésben is reális esélyként merül fel (tehát például egyértelműen kimutatható veláris személynévhez kapcsolódóan találunk a lejegyzett okleveles adatokban *e* végződést), az döntő fontosságú tényező lehet az *-é* korai ómagyar kori névalkotó szerepét tekintve is. A veláris személynévi *tő* után álló *-é* ugyanis már nehezen téveszthető össze a személynéveken szereplő *-á* ~ *-é* (> *-a* ~ *-e*) személynévképzővel még akkor is, ha e képzőelemek kapcsolódási szabályai között az illeszkedés nem törvényszerű (vö. ehhez pl. D. BARTHA 1958: 111, SZEGFŰ 1991: 250), azaz például palatális *tő*-höz járulhat a palatális és a veláris variáns egyaránt (vö. pl. *Sceme* ~ *Scema*, *Pentheke* ~ *Pentheca*). És noha a fordított reláció (azaz a veláris *tő*-höz kapcsolódó palatális toldalék) is fellelhető ugyan (vö. pl. *Monkade*), ám az ÁSz. névvégmutatója alapján ez lényegesen ritkább (valójában erősen szórványos) jelenségnek látszik.¹² Mindez pedig azt jelenti, hogy amennyiben a forrásokban olyan településnévre bukkanunk, amely veláris személynévi alapszó + *-e* névvégstruktúrával jellemezhető, az jó eséllyel mutat *-é* birtokjeles ómagyar kori alakra. Különösen valószínű ez abban az esetben, ha az adott településnév ma is *-é* névvéggel áll.

A történeti adatok között az ilyen névszerkezettel azonosíthatók sem hiányoznak. A feltehetően a *Bár* személynévből (1138/1329: *Bar*, ÁSz. 89) származó Kolozs megyei *Báré* (1279/1345: *Bare*, 1326: *Baree*, Gy. 3: 343), a *Pál*

¹¹ BENKŐ LORÁND annak a lehetőségét is fölveti, hogy „a birtokjelnek a magyar helynévadásban az *-aj/-ej* és az *-á/-é* mellett volt *-a/-e* formája is”, amit olyan helynévadatok igazolhatnak, amelyekben „az *-i* helynévképző mellett az *-a/-e* végződésű alakok is megjelennek”, s ezek meglátása szerint párhuzamosak a személynévadásban jelentkező *Ferenci* ~ *Ference*, *Jánosi* ~ *Jánosa* típusú váltakozásokkal (1998: 166–7). BENKŐ „közbevetőleg” tett megjegyzését igen figyelemreméltónak találok ugyan, ám magam — mint alább részletezni fogom — e variánsok viszonyát némileg másként látom.

¹² És ráadásul ezek egy része lehet például latin genitívuszi forma is, amint ezt esetleg a *Katha* ~ *Kathe* viszonylatában feltételezhetünk.

személynévből (1139/329: nomina servorum ... Petir, *Paul*, Mogy, ÁSz. 618) való Baranya megyei *Pálé* (1542: *Palee*, Cs. 3: 445, de lásd még 1327: *Pauli*, A. 2: 325) vagy a *Gara* személynévi előzményre visszavezethető (FNESz.) ugyan-csak Baranya megyei *Garé* (1329/XIV.: *Garee*, de vö. 1336: *Gara* is, Gy. 1: 305) például megítélésem szerint egyaránt jelentősen támogathatják az -é Árpád-kori jelenlétét a helynevekben. Mérvadó lehet ugyanakkor e nevek kapcsán az is, ha tisztázzuk a viszonyukat a mai *Rábé*, *Tápé*-féle településnevekhez, amelyek előzményeként *Tápaj* (1138/1329: *Tapai*, Gy. 1: 905, Csongrád vm.), *Rábaj* (1215/1550: *Rabay*, Gy. 1: 512, Békés vm.) ómagyar kori névstruktúrákat, vagyis nagy valószínűséggel -j helynévképzős alakokat találunk.¹³

A feltételezésem szerint birtokjellel alakult *Báré*, *Garé*, illetőleg az eredetileg vélhetően -j képzővel álló *Tápé*, *Rábé* a mai magyarban azonos hangszerkezetet mutatnak ugyan, ám ehhez minden bizonnyal más-más fejlődési folyamat vezette el őket. A *Tápaj* > *Tápé*, *Rábaj* > *Rábé* módosulás ugyanis — mint erre már többen is utaltak — szabályos hangváltozások (vokalizáció és monoftongizáció) eredménye,¹⁴ s ezek a folyamatok talán már a korai ómagyar korban végbemehektek (vö. 1271/1284: *Rabey*, Gy. 1: 512, 1342: *Rabe*, A. 4: 230; 1247/1465: *Thapey*, Gy. 1: 905).¹⁵

A -j (~ -aj ~ -ej) fejlődéstörténeti és alaki kérdéseibe itt nem kívánok részletebben belemenni, azt azonban a képző keletkezési folyamata alapján kiemelendőnek tartom, hogy mivel a konzonantizálódás alapjául szolgáló -aj ~ -ej diftongus -a ~ -e eleme történetileg véghangzó, e képző kapcsolódása nem eredményezett vegyeshangú formákat, vagyis a *Bor* személynévből (+1086: *Bor*, ÁSz. 89) származó Nyitra megyei *Borey* (1262, Gy. 4: 358), a *Kond* ~ *Kand* személynévből (1211: *Cond*, ÁSz. 473) való Pilis megyei *Kondey* ~ *Kandey* (1273/1356, 1299/1476, Gy. 4: 641) és az erdélyi Fehér megye alsó részén fekvő, *Tát* személynévvvel (+1086: *Thati* ~ *Thatu*, ÁSz. 749) kapcsolatba hozható *Tathey* (1343, Gy. 2: 187) aligha tartalmazhatja a -j ~ -aj ~ -ej képzőt.¹⁶ E nevek *ey*-nak írott végződésében véleményem szerint csakis egyalakú (pontosabban a palatális-veláris illeszkedésben részt nem vevő) toldalékmorfémát feltételezhe-

¹³ A FNESz. mindkét névalakot pusztán személynévi eredetűnek mondja, de — a valóban adatolható *Raby* forma mellett — meglehetősen bizonytalan szláv és török adatokat említ személynévi előzményekként (vö. *Nagyrábé*, *Tápé*).

¹⁴ Amint az köztudott, az -j utótagú diftongusok monoftongizációja -é ~ -í magánhangzókat eredményezett, s az -á variánsok későbbi illeszkedés eredményei. Kisebb valószínűséggel ugyanakkor a szakirodalom felveti a közvetlenül -á-vá monoftongizálódás lehetőségét is (vö. E. ABAFFY 2003: 338).

¹⁵ A kronológiai viszonyok kapcsán ugyanakkor a *Rábai*, *Tápai*-féle családnevek előfordulása, sőt meglehetősen gyakorisága akár a jelenség (hangtani átalakulásának) az elhúzódását is mutathatja.

¹⁶ Az erdélyi *Táté* településnevet KISS LAJOS a fent említett személynév „birtoklást kifejező -é képzős származéká”-nak mondja (FNESz.).

tünk: vagyis éppen olyat, amilyen a birtokjel. Ha mindehhez ráadásul még azt is tekintetbe vesszük, hogy például *Kandé* esetében egyidejűleg többféle hangtani stádiumot képviselő variánst találunk a korai ómagyar kor szinkroniájában (1299/1476: v. *Kandey*, 1348/1349: p. *Kande*, 1349: p. *Kandy*, Gy. 4: 641), *Bori* kapcsán pedig valamelyest tágabb időintervallumban tapasztaljuk ugyanezt (1262: t. *Borey*, 1263/1264: *Bore*, Gy. 4: 358), akkor megállapíthatjuk, hogy mindez meglehetősen nagy valószínűséggel jelentheti azt is, hogy az *-é* birtokjel változási folyamata nem feltétlenül zárult le — mint közvetett érvek alapján feltételezni szokás — az ősmagyar korban. A fenti gondolatmenet és bizonyos adatok ugyanis arra is utalhatnak, hogy a változás még a korai ómagyar kor időszakában is zajlik, s ennek köszönhetően aztán e morféma több alakváltozata él a korban egymás mellett: részben a diftongusos előzményt képviselő *-ej*, részben pedig a hosszú monoftongusos *-é* és *-í* variánsok.

5. Amennyiben bizonyos ómagyar kori névszerkezetekben az *-é* birtokjellel reálisan számolhatunk is, az mindenképpen elgondolkodtató, hogy e névformák a legritkábban tartották meg a névvégi hosszú magánhangzójukat. Márpedig a birtokjel mind a közsói származékaiban, mind pedig a mai helynévrendszerben jól látható módon hosszú magánhangzós, azaz *-é* alakú. Mindez pedig azt jelenti, hogy ha a birtokjellel mint korai ómagyar kori névformánssal a továbbiakban számolni akarunk, a megrövidülésére is megnyugtató magyarázatot kellene adnunk.

Az nyilvánvaló, hogy az *-é* birtokjel mint morféma azért nem vett részt a szóvégi *á ~ é* hangok korai ómagyar kori általános megrövidülésében, mert amennyiben ez realizálódik, az zavaró grammatikai homonímiát eredményezett volna a birtokos személyjellel. A településnevekben ugyanakkor ennek a homonímiának a veszélye természetesen aligha áll fenn, hiszen míg a birtokos személyjel tipikusan a kétrészes nevekben jellemző (pl. *Acsatelke*, *Lőrincföldre*; *Atyaveleze*, *Detrevilye* stb.), az *-é ~ -í (> i)* morféma egyrészesekben fordul elő. Az *-é* megrövidülését a helynevekben tehát a homonímia elkerülésének igénye nemigen akadályozhatta. Annál több olyan tényező vethető ugyanakkor fel, amelyek mindegyike egyazon irányba mutattva éppenhogy elősegíthette a rövidülést.

A helynevek — mint arra más munkáimban már több ízben is utaltam (lásd pl. TÓTH V. 2004) — a névvé válás pillanatában valójában elszakadnak a közsói alapjuktól (amennyiben persze volt nekik ilyen hátterük), és önálló lexikális egységekként funkcionálnak, azaz a korábbi közsói rendszerkapcsolataik helyett immáron a névrendszeren belüli összefüggéseik lesznek meghatározóvá. Ezért sem meglepő, hogy nemcsak ugyanaz a lexéma, de ugyanaz a toldalékmorféma is másként viselkedhet közsói és helynévi kapcsolatokban.¹⁷ A helyne-

¹⁷ Erre az eltérő viselkedésre nagy számú példát hozhatunk mind a morfémák, mind a lexémák köréből. BENKŐ LORÁND — mint fentebb láthattuk — ilyen megoszlásról beszél a közsavak *-é-*

vekben az *-é* birtokjel lényegében egységes megrövidülését véleményem szerint kettős névrendszerbeli analógia is elősegíthette. Nyilvánvalóan befolyásolta a változását egyrészt a vele párhuzamos alakulású és azonos funkciójú *-í* (a szakirodalom általános álláspontja szerint jóval korábban bekövetkező) megrövidülése. Az *-í* változástörténete különösen erős analógiaként szolgálhatott abban az esetben, ha egy időben, lényegében a monoftongizációjuk időszakában az *-é* és az *-í* (majd *-i*) pusztán csak mint egymás alakváltozatai éltek, és ez az állapot — mint fentebb felvettem — éppen a korai ómagyar korra tehető.

Az is természetes más oldalról, hogy a helyneveket (és közte a településneveket) a legtöbb kommunikációs helyzetben nem alapalakjukban, hanem meghatározóragos alakjukban használjuk. Márpedig egy birtokjeles *Györké* nominatívuszi forma határozóragos alakja éppúgy *Györkén*-féle névvéget eredményez, mint például egy bármilyen eredetű, *-e*-re végződő fonotaktikai szerkezetű helynévvé: pl. *Szemeré*, de *Szemerén*. Ez utóbbiak analógiáját felhasználva aztán a nyelvérzék könnyűszerrel kikövetkeztethetett egy rövid magánhangzós *Györke* típusú névformát.¹⁸ Az adott morféma-hoz kapcsolódó grammatikai funkció bizonyos mértékig nyilvánvalóan akadályos lehet egy egyébként általánosan ható hangváltozás bekövetkeztének, ám az eredeti funkció halványodásával, illetve különböző analógiás hatások (pl. az *eke* : *ekét*, *alma* : *almát* tőtípus analógiájának) eredményeként a morfématest ellenállása is csökken a hangalaki változásokkal szemben.

Megítélésem szerint ez a kettős analógia játszott alapvető szerepet az elsődlegesen birtokjeles településnevek névvégi megrövidülésében is. Ez azonban nem jelent valamiféle törvényszerűen bekövetkező módosulást, hiszen a településneveink között máig vannak olyanok, amelyek hosszú *-é*-vel állnak. Ezek egy

jével szemben a *-j* ~ *-aj* ~ *-ej* helységnévképző kapcsán, de a szakirodalom ilyen módon elkülönültnek mondja a birtoklás kifejezésének funkciójában az ugyancsak a helynevekre „specializálódott” *-i* morfémat is (újabbán többnyire egységesen mint helynévképzőt tárgyalva). A morféma-nál maradványként meg említhetjük továbbá az előzőekben más vonatkozásban már előhozott birtokos személyjelet: e morféma a településnevekben — egyfajta morfológiai archaizmusként — máig *j* nélküli formában kapcsolódik pl. a *-hida*, *-kuta*, *-földre* stb. földrajzi köznévi utótagokban, míg a közszei megfelelőik *-hídja*, *-kútja*, *-földje* formájúak. A lexémák elszakadását a közszei párhuzamuktól ugyancsak a helynevekbeli sajátos viselkedésük jelzi: a *Nemti*, *Besnyő*-féle alakok az előbbi morfológiai jelenség archaikus jellegével szemben éppen neologizmusokként ítéltetők meg a *némete-k*, *besenyő* közszeihez és a belőlük alakult *Németi*, *Besenyő* településnevekhez képest (a helynevekben megfigyelhető archaikus és neologikus jelenségekhez lásd részletesen TÓTH V. 2004).

¹⁸ A nyelvérzék efféle analogikus „megtévedését” más esetekben is feltételezhetjük a településnevek változásaival összefüggésben. Így magyarázható véleményem szerint például a *falva* > *fa* módosulás is (vö. TÓTH V. 2008: 206–19), de a szláv eredetű *Cserenyén*, *Malonyán*-féle névalakokból is ilyen téves elvonás eredményezte a *Cserenye*, *Malonya* variánsok létrejöttét (i. m. 154–5).

része (mint pl. a *Báré*, *Garé*) lehet eredetileg birtokjeles alakként létrejött településnév, de — mint korábban említettem — találunk közöttük elsődlegesen szláv személynévi előzményből metonimikus névadással alakult névformát (pl. *Málej* > *Málé*) éppúgy, mint *-j* helynévképzős származékot (pl. *Tápaj* > *Tápé*), amelyek szabályos hangváltások révén nyerték el mai alakjukat. Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy e nevek névvégi *-é*-jének megmaradására (legyen az bármilyen eredetű) esetleg a veláris hangkörnyezet is befolyással lehetett.

6. Az *-é* birtokjel korai ómagyar kori helynevekbeli szerepével és általában a fentebb bemutatott elképzeléssel kapcsolatban persze felmerülhetnek további kérdések. Elgondolkodtató például többek között az is, hogy amennyiben az *-é* és az *-í* (> *-i*) egymás alakváltozatai voltak egykor, vajon miért nem találunk példát erre a kettősségre a közszavak köréből? Nos, ezek a párhuzamos használatra mutató alakok — amint azt KOROMPAY KLÁRA is kiemeli — nem hiányoznak teljesen: vö. pl. CzechK.: Ez akonyu Mienk sr Maria *Victoryaj* (1991: 263). Az azonban, hogy a számuk elenyésző, valójában szükségszerű következménye annak a teljes funkcionális megoszlásnak, ami utóbb a két variáns között végbement: az *-i* ennek eredményeként — mint már több ízben is hangoztattam — a településnevekben fejezte ki a birtoklás funkcióját, az *-é* pedig a közszavakban látta el ugyanezt a szerepet. Ezt a végeredményben teljes körű alak- és funkcióhasadást esetleg az az előbb említett jelenség is nagyban elősegíthette, hogy az *-é* a helynevekben jórészt megrövidült, s ezzel a változással aztán elszakadt az az utolsó kötelék is, ami a közszavak *-é* morfémájával ezt a toldalékelemet még összekapcsolta.

Az *-é* és az *-i* közötti alaki és funkcionális elkülönülésről szólva ugyanakkor nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a mai helynévrendszerben találunk nem is olyan kis számban *Jelesé*, *Vitézé*-féle birtokjeles névformákat, ami az említett elkülönülés fényében nehezen magyarázható. Csakhogy ezek a névalakok rendre mikrotoponimákban tűnnek fel, melyek újabb alakulásúak, s bennük ilyen formán a birtokjel felbukkanása (az *-i* képző helyett) többszörösen is érthető. Először is azért, mert a mikrotoponimákban az *-i* képzőt hiába is várnánk, ez ugyanis településnév-képző formánsként nem települést jelölő helynevekben a legritkábban jelentkezik. Ezen túl ráadásul településnév-képző szerepében is régtől improduktív eleme a névalkotásnak. Végül pedig mindezek fényében pedig nagyon is indokolható, hogy azokon a vidékeken, ahol a névalkotásban megjelenik a 'személy' + 'övé' szemantikai szerep kifejezésének az igénye, erre az egyik lehetséges megoldásként az *-é* birtokjelet használja fel a névadó közösség. Másként fogalmazva: maga a szemantikai modell tovább él lényegében az ómagyar kor időszakától kezdődően, ám az ennek a kifejezésére felhasznált nyelvi eszközök (azaz a morfológiai modellek) mindig az aktuális korszakhoz igazodnak.

Végezetül még egy kérdést érdemes ezzel a morfológiai struktúrával összefüggésben felvetnünk: vajon beszélhetünk-e az *-é* kapcsán is olyan jelentésfejlődésről, mint amit az *-i* esetében láthatunk, hogy tudniillik ez utóbbi helynévképzői szerepet öltve az 'övé' jelentés mellé (vagy inkább talán helyett) magára vett egyfajta 'hely' jelentést is. Ennek a jelentésváltozásnak a realizálódását az *-i*-vel kapcsolatban legnyilvánvalóbban azon mérhetjük le, hogy a formáns nemcsak személynévből alkotott településnevekhez (ahol a birtoklásfunkció a legtermészetesebben jelentkezik), hanem személyt, csoportot általában jelentő lexémákhoz is éppúgy kapcsolódott, mint — igaz, ritkábban — más szemantikai tartalmú szavakhoz (ez utóbbi típust lásd például az *Árki*, *Haraszti*, *Kereki*-féle településnevekben). Ahhoz tehát, hogy az *-i*-hez hasonló funkcióátalakulással az *-é* kapcsán is reálsan számolhassunk, a kapcsolódásának efféle kiszélesedését kellene igazolnunk. A korai helynévadásban ennek azonban alig-alig jutunk a nyomára: mindössze egy-két, nagyon is bizonytalanul megítélhető névalak került elem a nevek gyűjtése során (igaz, eközben mindvégig elsősorban a személynévi származékokra koncentráltam). Doboka és Zala megyében egyaránt találunk például az *igríc* 'királyi énekmondó' lexémából származó *Igrice* nevű települést, amelyek mögött akár birtokjeles alakokat is gyaníthatunk. E települések korai ómagyar kori adatsorai azonban *Igrici* (1379: *Igrichy*, Lip.: *Igricze*, Gy. 2: 72, ma *Kisigrice*), illetve *Igric* (1251/1255: *Igrich*, ÁÚO. 7: 329, 1321: *Igrichi*, Cs. 3: 63, ma *Zalagrice*) névformákra mutatnak. Az persze nagyon valószínű, hogy a régiségben — noha adatolni nem tudjuk — létezhetett esetükben *Igric(i)* ~ *Igrice*-féle váltakozás, különben igencsak nehéz lenne a mai formák létrejöttét magyaráznunk. A Bihar megyei *Peszere* ugyancsak foglalkozásnévi eredetre megy vissza: a *pecér* 'kutyagondozó' lexéma szolgált az alapjául, s a település régi adatai között *Peszér* (1400: *Pezer*, JAKÓ 1940: 319) és *Peszéré* (1407: *Pezere*, Cs. 1: 620) formákkal egyaránt találkozunk. RÁCZ ANITA elsődlegesnek a hosszabb formát tartja, s úgy ítéli meg, hogy az a *peszér* birtokos személyjeles alakjaként született meg. A *Peszér* változat pedig véleménye szerint redukció eredménye lehet (2007: 222). A korábban mondottak fényében én magam úgy látom, hogy inkább párhuzamos alakulással van dolgunk, ahol a két névforma részben metonímiával, részben pedig birtokjellel alakulhatott.¹⁹ E szórványos példák azt jelzik tehát, hogy talán az *-é* birtokjel is megindulhatott az általánosabb érvényű névformánssá válás útján,²⁰ ám ebben a szerepben végül is az *-i* diadalmaskodott, az *-é* pedig szűkebb használati körrel bíró variáns maradt.

¹⁹ Igaz viszont, hogy a település legkorábbi adataként (ám mindössze egyetlen ízben) *Pescera* lejegyzésű formát találunk, ami a fenti magyarázatot kissé el is bizonytalanítja.

²⁰ Amit jelezhetnek egyébként a modern kori *Kántoré*, *Papé* (Csíkmadaras), *Megyée* (Karcfalva), *Egyházé* (Botpalád), *Három emberé* (Magosliget) névadatok is. (A csíki adatok forrása CSOMORTÁNI 1997, 2005, az utóbbi kettő pedig KÁLNÁSI 1984.)

E szűkebb használati körben azonban mind a mai napig produktív (míg az *-i* visszaszorult), amit az említett, főként keleti területeken jellegzetes *Vitézé* mikro-névi formák is jeleznek. Annak a megítélése azonban, hogy a *Vitézé* típusú névalakok névformánsát pontosan milyen funkcióban álló elemként fogjuk fel (ti. birtoklásra utaló birtokjelnek vagy olyan helynévképzőnek, ami pusztán azt a célt szolgálja, hogy egy személynévi lexémából helynevet hozzon létre, s valójában nem ez az elem, hanem maga a személynév utal a birtokviszonyra), már egy másik tanulmány témája lehetne.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ GYULA, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged, 1973, 1974.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.
- ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemeriensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 12. München, 1981.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*, V. Bp., 1890–1913.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei I*. MND. 149. szám. Bp.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), *Karcfalva helynevei II*. MNyj. 43: 173–212.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.

- JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen.
- KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alakítási kérdéseire. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 37–9.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástudományja*. Debrecen.